

Robert Stopikowski (GDAŃSK)

Prasa katolicka jako źródło do dziejów Kościoła katolickiego w cesarstwie rosyjskim na przykładzie „Przeglądu Katolickiego” (1863–1914)

Źródła prasowe posiadają swoją specyfikę. To informacje w dużej mierze wyrywkowe, rozproszone, o charakterze sporadycznym. Brakuje systematycznego, można by rzec znormalizowanego przekazu, czy to chronologicznego czy terytorialnego. Pojawiają się w różnym okresie i w różnych miejscach, dotyczą wielu tematów i zjawisk. Nie obowiązują na ogół żadne reguły. Przekaz prasowy, zwłaszcza w dłuższej perspektywie czasowej, a o takiej tutaj mowa, nie posiada więc charakteru stałego. Jeśli już można mówić o pewnych, w miarę stałych rubrykach, to cykliczność ta trwa zwykle kilka lat. Prasa musi bowiem reagować na zmieniającą się rzeczywistość, oczekiwania odbiorców, bieżącą politykę czy też po prostu ewoluować wraz ze zmianami zachodzącymi wśród grona współpracowników czy samych autorów oraz przede wszystkim czytelników.

Kształt i forma prasy w XIX stuleciu w znaczący sposób odbiegają od znanych nam standardów współczesnych. Abstrahując od szczegółów tych różnic dość powiedzieć, że informacje o dziejach Kościoła w cesarstwie zamieszczano w badanej prasie najprawdopodobniej zgodnie z kolejnością wpływu do redakcji, stąd też treści te nie miały stałego miejsca i pojawiały się w miarę kompletowania bieżącego numeru. Można więc sądzić, że umiejscowienie ich na konkretnej stronie było podyktowane raczej względami praktycznymi, związanymi z procesem składu i łamania. Wydaje się również, że nie segregowano tych treści pod kątem ważności czy rejonu, z którego pochodziły. Pewną prawidłowością, przynajmniej w odniesieniu do „Przeglądu Katolickiego”, było umieszczanie tematów o sytuacji Kościoła w cesarstwie w rubryce *Kronika kościelna krajowa* (lata osiemdziesiąte), później *Kronika kościelna* (do 1896 r.), *Kronika kościelna wewnętrzna* od 1897 r.

i wreszcie *Kronika powszechna* od listopada 1909 r. Nie była to jednak sztywna reguła i zdarzały się często odstępstwa.

Poza tym zamieszczane informacje spoza rejonu Królestwa Polskiego docierały do redakcji z opóźnieniem. Z zachodnich części Cesarstwa Rosyjskiego był to zwykle tydzień lub najczęściej dwa. W przypadku dalekiego wschodu Rosji trzeba mówić już o miesiącu lub nawet więcej. Podobna sytuacja miała miejsce z doniesieniami zza oceanu.

Redakcje w tym czasie na ogół nie posiadały etatowych korespondentów i opierały się w zdecydowanej większości na nadesłanych materiałach. Trudno również ocenić, czy były one w jakiejś formie zamawiane, a jeśli tak, to u kogo? Rozpoznanie tej kwestii utrudnia bowiem dość powszechne wówczas zjawisko braku sygnowania nadesłanych korespondencji. Z ich treści nie jest też łatwo wywnioskować, kto je przygotowywał. Niejednokrotnie można nawet odnieść wrażenie, że autor jakby celowo utrudniał identyfikację. Nie ułatwiają tego zamieszczone inicjały imienia czy nazwiska. Nawet na pytanie, czy była to osoba duchowna czy świecka nie zawsze jest możliwa jednoznaczna odpowiedź. Jak się okazuje, wśród podpisanych artykułów zdarzało się – i to nierzadko – że ich autorami były osoby świeckie. Niekiedy autorzy posługiwali się inicjałem imienia i nazwy miejscowości, z której nadsyłał swój tekst. Najczęściej jednak artykuły były tytułowane jako „korespondencja z” lub po prostu „z” i nazwa miejscowości czy szerzej regionu. Redakcja zatem nie przywiązywała większej wagi do znaczenia samego tytułu, a liczyła się przede wszystkim przejrzystość i komunikatywność. Nie stosowano również specjalnego kroju czcionki, sięgając przede wszystkim po powiększoną o kilka punktów w stosunku do zwykłego tekstu kursywę lub pogrubienie.

Można sądzić, że korespondenci publikujący swoje teksty najprawdopodobniej działali z własnej inicjatywy i motywacji. A czynili to chętnie. Świadczy o tym liczba jednorazowych korespondencji nadesłanych do redakcji. W mniejszości były teksty przesyłane cyklicznie przez tych samych autorów. Materiały te najczęściej związane były ze sprawozdaniami z działalności instytucji (np. towarzystw dobroczynnych, seminariów duchownych, Akademii Duchownej w Petersburgu), budowy lub remontu kościołów, wizytacji biskupich lub z sytuacją panującą w mieście, parafii czy regionie.

Motywacja do podjęcia wysiłku pisarskiego była dość zróżnicowana. W większości przypadków autorzy raczej tej kwestii nie poruszali, ale wśród wielu zamieszczanych tekstów nietrudno ją zauważyć. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że ówczesni korespondenci przykładali niezwykle dużą wagę do troski o ocalenie pamięci, przede wszystkim o ludziach i ich dziełach. Dotyczy to szczególnie artyku-

łów, które można byłoby wspólnie określić jako wspomnienia pośmiertne, gdzie to pragnienie jest najbardziej widoczne. Obok tych bardzo ludzkich powodów, również często autorzy starali się odwoływać do zasady solidaryzmu wśród czytelników oraz wyznawców i apelowali o pomoc, najczęściej przy budowie lub remoncie kościoła. W wielu wypadkach, zwłaszcza w biedniejszych regionach, taka zewnętrzna pomoc była jedyną możliwością finalizacji podjętych inicjatyw budowlanych.

Zakres tematyczny korespondencji prasowych, gdy uwzględnimy dłuższą perspektywę czasową, jest bardzo szeroki i odzwierciedla zasadniczo wszystkie problemy i okoliczności funkcjonowania Kościoła katolickiego na terenie Rosji, choć oczywiście nie w równych proporcjach¹. Niewątpliwie wyraźna dysproporcja dotyczy tematów związanych z podstawami prawno-administracyjnymi Kościoła w cesarstwie oraz stosunkami dyplomatycznymi między Stolicą Apostolską i carską Rosją. Kwestie te były objęte szczególnie wnikliwą kontrolą cenzorską i praktycznie nie było szans na podjęcie tych zagadnień. Lepszym źródłem prasowym w analizie tych problemów stały się wydawnictwa z zaboru pruskiego i austriackiego, posiadające w tym względzie znacznie większą swobodę. Była ona dyktowana polityką władz, które starały się skupić uwagę czytelników na prześladowaniach katolików w sąsiednich państwach, w tym wypadku w Rosji, niż pisać o własnych problemach na tym polu. Jednocześnie skrętnie unikano tematyki historycznej nawiązującej do okresu schyłku XVIII w. i roli jaką wtedy odegrały Prusy i Austria w rozbiorach Polski.

W krytyce wobec władz carskich szczególnie ostro piętnowano ingerowanie w wewnętrzne sprawy Kościoła², narzucanie języka i urzędników prawosławnych w konsystorzach diecezjalnym³, sprowadzanie duchowieństwa do roli urzędników państwowych⁴, tworzenie niekanonicznych instytucji jakim było Kolegium Duchowne i ograniczanie władzy biskupa⁵. Piętnowano również próby powołania

¹ Szerzej na ten temat: R. Stopikowski, *Kościół katolicki w cesarstwie rosyjskim w świetle polskiej prasy katolickiej drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2001.

² Np. *Położenie Kościoła w ziemiach polskich pod rządem rosyjskim*, „Tygodnik Katolicki” (dalej: TK), 3 lipca 1868, R. 9, nr 27, s. 286–289; *Polskie diecezje*, „Przegląd Kościelny” (dalej: PKoś), styczeń 1888, R. 10, s. 70; *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1892, R. 14, s. 360. Na szczególną uwagę zasługuje przekrojowe opracowanie zamieszczone w „Przeglądzie Kościelnym”, przygotowane na podstawie cyklu artykułów z „Kuriera Poznańskiego” i ukazujące skalę ograniczeń narzuconych Kościołowi katolickiemu w Rosji (*Polskie diecezje*, PKoś, maj 1887, R. 9, s. 408–415).

³ Np. *Z Wołynia*, TK, 2 marca 1872, R. 13, nr 9, s. 107.

⁴ Tamże.

⁵ Np. *Polskie diecezje*, PKoś, wrzesień 1887, R. 9, s. 733–734.

kościół narodowy na ziemiach polskich i podporządkowania go Rosji⁶, naciski zmierzające do wprowadzenia do liturgii języka rosyjskiego⁷, upośledzania praw katolików⁸, kasat zakonów i parafii⁹, nawracania siłą na prawosławie¹⁰ i karania duchownych¹¹.

W latach 1905–1907, gdy po ukazie tolerancyjnym w Rosji nastąpiło nieznaczne rozszczelnienie systemu, nastąpił wówczas swoisty zalew tematyki wcześniej praktycznie nieobecnej na łamach „Przeglądu Katolickiego”. W niemal każdym numerze można było zaobserwować różnego rodzaju doniesienia, a nawet szerokie analizy dotyczące położenia Kościoła katolickiego w Rosji, pisane otwartym tekstem, jak np. kwestia funduszu kościelnego¹², projektów ustaw towarzyszących ukazowi tolerancyjnemu¹³ czy inicjatywy polityczne zmierzające do konsolidacji katolików w rosyjskiej Dumie¹⁴. W poruszaniu tej tematyki w sposób widoczny przewodził i nadawał ton dyskusji „Przegląd Katolicki”.

⁶ Np. *Nowe plany Rosji*, TK, 8 listopada 1873, R. 14, nr 45, s. 607–609.

⁷ Np. *Materiały do historii Kościoła w Polsce i Rosji*, TK, 6 listopada 1868, R. 9, nr 45, s. 486–488; *Język rosyjski w Rituale Sacramentorum*, TK, 13 listopada 1868, R. 9, nr 46, s. 489–490; *Wiadomości potoczne*, TK, 27 listopada 1868, R. 9, nr 48, s. 523–524; *Dziennik Warszawski*, TK, 8 kwietnia 1870, R. 11, nr 14, s. 228.

⁸ Np. *Materiały do historii Kościoła w Polsce i Rosji*, TK, 6 listopada 1868, R. 9, nr 45, s. 486–488; *Polskie diecezje*, PKoś, lipiec 1893, R. 15, s. 507–509.

⁹ Np. *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1893, R. 15, s. 359; *Wołyń*, „Gazeta Kościelna” (dalej: GK), 25 sierpnia 1893, R. 1, nr 30, s. 261; *Litwa*, GK, 8 grudnia 1893, R. 1, nr 45, s. 404; *Kronika kościelna*, GK, 18 października 1894, R. 2, nr 42, s. 409.

¹⁰ *Polska*, TK, 15 czerwca 1866, R. 7, nr 24, s. 190–191; *Z Litwy*, TK, 7 grudnia 1866, R. 7, nr 49, s. 503.

¹¹ Np. *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1887, R. 9, s. 408–415; *Polskie diecezje*, PKoś, styczeń 1888, R. 10, s. 71; *Litwa*, GK, 22 marca 1894, R. 2, nr 12, s. 116; *Litwa i Ruś*, „Przegląd Katolicki” (dalej: PK), 10 marca 1910, R. 2, nr 10, s. 194–195; *Wydalenie księdza*, PK, 29 kwietnia 1911, R. 49, nr 17, s. 336.

¹² Np. *Kronika kościelna*, PK, 5 czerwca 1914, R. 52, nr 23, s. 274; *Uposażenie duchowieństwa katolickiego*, PK, 25 lutego 1911, R. 49, nr 8, s. 155–156; *W sprawie duchowieństwa*, PK, 4 kwietnia 1914, R. 52, nr 14, s. 222.

¹³ Np. *Sprawy wyznaniowe w komitecie ministrów, Petersburg*, PK, 16 marca 1905, R. 43, nr 11, s. 143–145; *W komitecie ministrów*, PK, 23 marca 1905, R. 43, nr 12, s. 161; *Wyznania obce*, PK, 11 maja 1905, R. 43, nr 19, s. 281–283; *Tolerancja religijna*, PK, 31 sierpnia 1905, R. 43, nr 35, s. 538–539; PK, 20 grudnia 1906, R. 44, nr 51, s. 787–789; *Kronika kościelna*, GK, 8 lutego 1907, R. 15, nr 6, s. 60; *Kronika kościelna*, GK, 5 kwietnia 1907, R. 15, nr 14, s. 149.

¹⁴ Np. J. Popiel, *Duchowieństwo wobec wyborów*, PK, 26 października 1905, R. 43, nr 43, s. 665; J. Piławski, *Katolicy w przyszłej Dumie Państwowej*, PK, 14 grudnia 1905, R. 43, nr 50, s. 788–789; *Kronika kościelna*, GK, 19 stycznia 1906, R. 15, nr 3, s. 25; *Program Stronnictwa Konstytucyjno-Katolickiego na Litwę i Białoruś*, PK, 8 marca 1906, R. 44,

Jedną z bardziej złożonych kwestii były wzajemne stosunki między Stolicą Apostolską a Rosją. Carowie, zgodnie z praktyką stosowaną wobec cerkwi, dążyli do arbitralnego rozstrzygnięcia spraw wewnętrznych Kościoła katolickiego, nie licząc się ze zdaniem papieża. Przejawem takiej polityki był całkowity zakaz bezpośredniego komunikowania się biskupów z Watykanem, co w praktyce oznaczało m.in. to, że Stolica Apostolska nie mogła powoływać się na informacje z tych źródeł o prześladowaniach katolików w państwie rosyjskim. Twarda i nieustępliwa postawa władz carskich prowadziła do długotrwałych i przewlekłych problemów. Trzeba jednak zauważyć, że tematyka ta nie cieszyła się większym zainteresowaniem prasy, niezależnie od jej proveniencji. W przekazie dominowały raczej wrywkowe informacje, skupiające się przede wszystkim na sprawach szczegółowych, związanych z bieżącym funkcjonowaniem Kościoła katolickiego w Rosji. Były to najczęściej doniesienia o rokowaniach związanych z obsadą wakujących biskupstw¹⁵ lub po prostu zwykłe spekulacje prasowe¹⁶. O sprawach ogólnych, dotyczących zasad i podstaw prawnych Kościoła w cesarstwie pisała prasa wyłącznie spoza zaboru rosyjskiego, piętnując przede wszystkim przewrotność i cynizm dyplomacji carskiej¹⁷.

Znacznie bardziej zróżnicowane były informacje prasowe o stanie rosyjskiego prawosławia, mimo że jego dogłębna analiza w „Przeglądzie Katolickim” rozpoczęła się dopiero po 1905 r. Wśród problemów ogólnych nękających to wyznanie wymieniano przede wszystkim demoralizację, ciemnotę wśród wiernych, przywiązanie do zewnętrznych form religijności, sekciarstwo i będący, jak twierdzono, owocem tych zjawisk – nihilizm. Sporo miejsca poświęcono duchowieństwu prawosławnemu – tutaj głównym źródłem stała się dla polskich wydawnictw katolickich... rosyjska prasa liberalna. Wśród wielu niedomagań wymieniano

nr 10, s. 131–136; Ireny, *Dopełnienie do programu Stronnictwa Konstytucyjno-Katolickiego*, PK, 22 marca 1906, R. 44, nr 12, s. 173; *Nowa faza stosunków polsko-rosyjskich*, GK, 2 maja 1913, R. 21, nr 18, s. 205–206.

¹⁵ Np. *Korespondencja z Rzymu*, TK, 25 maja 1872, R. 13, nr 21, s. 262–263; *Rosja a alokucja papieska*, TK, 22 lutego 1873, R. 14, nr 8, s. 110–112; *Uгода Stolicy św. z Rosją*, PKoś, 8 lutego 1883, R. 4, nr 32, s. 256; *Nowi biskupi*, PK, 10 maja 1883, R. 21, nr 19, s. 297–300; *Kronika kościelna*, PK, 4 stycznia 1884, R. 21, nr 1, s. 10.

¹⁶ Np. *Korespondencja z Rzymu*, PK, 23 października 1879, R. 17, nr 43, s. 706; *Kronika diecezjalna i zagraniczna*, PKoś, 18 listopada 1880, R. 2, nr 21, s. 165; *Kronika diecezjalna i zagraniczna*, PKoś, 28 grudnia 1882, R. 4, nr 26, s. 207.

¹⁷ Np. *Rzym*, TK, 18 stycznia 1867, R. 8, nr 3, s. 26–30; *Rosyjska odpowiedź na skargi Stolicy Apostolskiej*, TK, 1 lutego 1867, R. 8, nr 5, s. 54–57; TK, 15 lutego 1867, R. 8, nr 7, s. 79–81; TK, 22 lutego 1867, R. 8, nr 8, s. 87–91; *Odpowiedź na cyrkularz księcia Górczakowa*, „Dodatek do Tygodnika Katolickiego”, 7 czerwca 1867, R. 8, nr 23, s. 245.

m.in. katastrofalną sytuację materialną popów¹⁸, brak wykształcenia graniczący z ciemnotą¹⁹, pijaństwo²⁰, zanik gorliwości²¹. Podobna sytuacja panowała wśród hierarchii prawosławnej²². Zdaniem komentatorów przyczyną takiego stanu rzeczy była sytuacja panująca w seminariach duchownych²³. Wyłaniający się z doniesień prasowych obraz kształcenia i formacji kleru prawosławnego był ponury: rozruchy, bunty²⁴, brak dyscypliny, nocne zabawy i uciechy kleryków poza budynkami²⁵ czy zastraszona kadra nauczycielska²⁶ to tylko niektóre problemy, z jakimi zmagaly się cerkiewne seminaria. Konsekwencją tego stanu rzeczy była całkowita niemożność podjęcia wysiłku zmierzającego do reform wewnętrznych, w tym przede wszystkim zwołania powszechnego soboru Cerkwi. Plany te ugrzęzły już na etapie sporów proceduralnych, choć dyskusje te obszernie relacjonowano, idąc głównie za doniesieniami z prawosławnych wydawnictw rosyjskich²⁷.

¹⁸ Np. Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 1 lipca 1911, R. 49, nr 26, s. 509; *Kronika kościelna*, GK, 22 marca 1912, R. 20, nr 12, s. 138–140; Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 30 maja 1914, R. 52, nr 22, s. 342.

¹⁹ Np. Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 30 września 1911, R. 49, nr 39, s. 769; *Kronika kościelna*, GK, 22 marca 1912, R. 20, nr 12, s. 140; *Kronika kościelna*, GK, 29 marca 1912, R. 20, nr 13, s. 158–159; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 12 lipca 1913, R. 51, nr 28, s. 437; Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 1 listopada 1913, R. 51, nr 44, s. 696.

²⁰ Np. *Co warte prawosławie?*, GK, 23 lutego 1912, R. 20, nr 8, s. 87; *Kronika kościelna*, GK, 29 marca 1912, R. 20, nr 13, s. 159.

²¹ Np. *Rosja*, GK, 10 maja 1894, R. 2, nr 19, s. 199; *Kronika kościelna*, GK, 5 kwietnia 1912, R. 20, nr 14, s. 170; *Kronika kościelna*, GK, 12 kwietnia 1912, R. 20, nr 15, s. 181.

²² Np. PK, 25 października 1906, R. 44, nr 43, s. 661–662; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 9 grudnia 1911, R. 49, nr 49, s. 968; Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK 10 maja 1913, R. 51, nr 19, s. 297–298; *Ks. Meszczerskij o duchowieństwie katolickim*, PK, 10 stycznia 1914, R. 52, nr 2, s. 30.

²³ Np. Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 1 stycznia 1910, R. 2, nr 1, s. 12–13; *Co warte prawosławie?*, GK, 26 kwietnia 1912, R. 20, nr 17, s. 204–205; *Co warte prawosławie?*, GK, 3 maja 1912, R. 20, nr 18, s. 218; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 1 lutego 1913, R. 51, nr 5, s. 72–74; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 8 marca 1913, R. 51, nr 10, s. 152–153; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 26 kwietnia 1913, R. 51, nr 17, s. 262–264.

²⁴ Np. Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 1 stycznia 1910, R. 2, nr 1, s. 12–13; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 1 lutego 1913, R. 51, nr 5, s. 72–74; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 8 marca 1913, R. 51, nr 10, s. 152–153; Kade, *Z cerkwi rosyjskiej*, PK, 26 kwietnia 1913, R. 51, nr 17, s. 262–264.

²⁵ Np. *Kronika kościelna*, GK, 31 lipca 1908, R. 16, nr 31, s. 372–373; *Co warte prawosławie?*, GK, 3 maja 1912, R. 20, nr 18, s. 217–218.

²⁶ Np. Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 1 lipca 1911, R. 49, nr 26, s. 511.

²⁷ Np. *Kronika kościelna*, GK, 11 maja 1905, R. 13, nr 20, s. 210–212; *Kronika kościelna*, GK, 17 września 1909, R. 17, nr 38, s. 477; Kade, *Z cerkwi*, PK, 22 lipca 1911, R. 49, nr 29, s. 567–570; Kade, *Z cerkwi prawosławnej*, PK, 26 lipca 1913, R. 51, nr 30, s. 472; Kade, *Z cerkwi*, PK, 8 marca 1913, R. 51, nr 10, s. 152.

Prasa katolicka może również stanowić niewątpliwie interesujące i bogate uzupełnienie stanu wiedzy o sytuacji materialnej Kościoła rzymskokatolickiego w Cesarstwie Rosyjskim, zwłaszcza w jego wschodniej części. Ilościowo zdecydowanie przeważają doniesienia na temat ziem zabranych, ale problemy z jakimi zmagał się katolicyzm były podobne niezależnie od części państwa rosyjskiego. Jednym z większych zagrożeń dla substancji materialnej Kościoła były pożary, które powodowały ogromne straty, często bardzo trudne lub wręcz niemożliwe do odzyskania. W wielu przypadkach drewniany charakter zabudowy powodował, że pożary niszczyły nie tylko miejsca kultu, ale niekiedy całe miejscowości²⁸. Takich doniesień w prasie było bardzo dużo, a opis przebiegu wydarzeń podobny. W praktyce z uwagi na przepisy carskie odbudowa takiego spalonego kościoła była bardzo trudna. Nierzadko do ruiny kościołów i innych zabudowań parafialnych przyczyniał się po prostu upływający czas. Rygorystyczne egzekwowanie przepisów dotyczących remontów, które w praktyce uniemożliwiały jakiegokolwiek interwencje powodowało, że po kilkudziesięciu latach popadały w całkowitą ruinę, a ich stan niejednokrotnie dla władz carskich stanowił pretekst do zamknięcia i skasowania całej parafii²⁹. W źródłach prasowych przeważają jednak zdecydowanie doniesienia, często mające postać krótkich notatek, o dokonanych remontach z danymi konkretnych duchownych³⁰. Tym samym w kwestiach remontów,

²⁸ Np. *Ocalenie kościoła w Żurowicach*, PK, 27 sierpnia 1885, R. 23, nr 35, s. 552–553; *Z Bobrujska*, PK, 18 lutego 1886, R. 24, nr 7, s. 104; A.D., *Z Rzeżycy*, PK, 4 sierpnia 1887, R. 25, nr 31, s. 491; *Z Ostroga*, PK, 4 lipca 1889, R. 27, nr 27, s. 425; *Z Kretyni*, PK, 4 lipca 1889, R. 27, nr 27, s. 425.

²⁹ Np. J. z Zacharyszek, *Kościół archikatedralno-metropolitalny w Mohylewie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” (dalej: PRM), kwiecień 1860, seria nowa, t. 5, nr 4, s. 367; F.K., *Korespondencja z Mińska*, PK, 5 grudnia 1878, R. 16, nr 49, s. 782; J.K.B., *Korespondencja znad brzegów Strawy*, PK, 12 lutego 1880, R. 18, nr 7, s. 106–107; J. Szeliga, *Korespondencja z Grodna*, PK, 30 września 1880, R. 18, nr 40, s. 649; S., *Korespondencja z dekanatu mińskiego*, PK, 31 marca 1881, R. 19, nr 13, s. 218; *Korespondencja z kościoła św. Krzyża po bonifratrach w Wilnie*, PK, 5 czerwca 1884, R. 22, nr 23, s. 383; M. Trzaska, *Z Kijowa*, PK, 25 lipca 1889, R. 27, nr 30, s. 474.

³⁰ Np. ks. Julian Ratyński odnowił kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Wilnie (por. *Korespondencja z Wilna*, PK, 7 lutego 1884, R. 22, nr 6, s. 103–104). Ks. Józef Pikturno odnowił kościół w Giedroyciach (por. *Korespondencja z diecezji wileńskiej*, PK, 13 marca 1884, R. 22, nr 11, s. 190). Ks. Feliks Steckiewicz odrestaurował kościół parafialny w Newlu (por. J. Jarmołowicz, *Z Newla*, PK, 17 lipca 1884, R. 22, nr 29, s. 479). Ks. Longin Stańkowski odnowił katedrę łucką (por. *Katedra łucka*, PK, 9 września 1886, R. 24, nr 36, s. 570). Ks. Affanasowicz wyremontował kościół w Rydze (por. *Z Rygi*, PK, 25 listopada 1886, R. 24, nr 47, s. 748). Ks. Kazimierz Pancyko odnowił kościół pw. św. Jana Chrzyciela (*Z Wilna*, PK 15 sierpnia 1889, R. 27, nr 33, s. 518–519). W Kamieńcu Podolskim kościół wyremontował ks. Daszkiewicz (por. *Kronika kościelna i rozmaitości*, PRM 1862, seria 2, t. 9, s. 212).

budowy nowego czy rozbudowy już istniejącego kościoła fundamentalną rolę odgrywała postawa duchownego. To on najczęściej podejmował takie decyzje, a następnie był animatorem trudnego procesu pozyskiwania finansów³¹. Bywały również przypadki, że decyzje te wychodziły od wiernych³².

Pozyskiwanie środków na finansowanie budowy czy remontu również nie było łatwe. Czasy bogatych donatorów należały już do przeszłości, choć i takie przypadki nadal się zdarzały³³, to wyraźnie jednak dominowała aktywność wiernych. A nowych pomysłów nie brakowało. Jednym z nich było dobrowolne opodatkowanie się całej parafii³⁴. Inne sposoby to np.: wspólne inicjatywy miejscowej szlachty i chłopów³⁵, wiernych w miastach³⁶, msze za ofiarodawców³⁷, różne imprezy kulturalne³⁸. Skutecznym środkiem uzupełnienia finansów na budowę były ogłoszenia kierowane do prasy z prośbą o wsparcie. Zawierały one informacje o posiadanych zasobach, stanie zaawansowania budowy czy istniejących potrzebach³⁹. Tego typu tekstów było bardzo dużo, a treść wielu z nich dramatyczna⁴⁰.

³¹ Np. *Kościół św. Jerzego*, PK, 12 maja 1887, R. 25, nr 19, s. 297; *Z Mścistawia*, PK, 29 grudnia 1887, R. 25, nr 52, s. 828; *Widze*, PK, 19 lipca 1888, R. 26, nr 29, s. 457; *Z Miadziołu (dek. nadwilejski)*, PK, 28 listopada 1889, R. 27, nr 48, s. 761; *W Bychowie*, PK, 7 stycznia 1904, R. 42, nr 1, s. 13.

³² Np. *Korespondencja z diec. łucko-żytomierskiej*, PK, 6 marca 1884, R. 22, nr 10, s. 168; M. Tokarzewski, *Odpowiedź księdzu Józefowi Zawiślakowi*, PK, 18 lutego 1909, R. 47, nr 7, s. 110.

³³ Np. *Korespondencja z Kijowa*, PK, 14 stycznia 1864, R. 2, nr 2, s. 30; *Korespondencja z Rakiszek*, PK, 3 grudnia 1885, R. 23, nr 49, s. 780; *Z Bejsagoły*, PK, 14 maja 1891, R. 29, nr 20, s. 315; J. Ejdytm, *Korespondencja z Szwekszni (diec. żmudzka)*, PK, 16 sierpnia 1900, R. 38, nr 33, s. 524.

³⁴ Np. *Korespondencja z Ławaryszek (diec. wileńska)*, PK, 15 kwietnia 1897, R. 35, nr 15, s. 234; *Korespondencja z Poniemunek (diec. żmudzka)*, PK, 29 września 1898, R. 36, nr 39, s. 617–618.

³⁵ Np. J. Ejdytm, *Korespondencja z Szwekszni (diec. żmudzka)*, PK, 16 sierpnia 1900, R. 38, nr 33, s. 524.

³⁶ Np. *Przemówienie abpa Fijałkowskiego*, PK, 12 marca 1863, R. 1, nr 10, s. 151; *Korespondencja z Smoleńska*, PK, 29 grudnia 1898, R. 36, nr 52, s. 826; *Nowy kościół*, PK, 29 października 1910, R. 48, nr 44, s. 877.

³⁷ Np. M. Tokarzewski, *Z Sokala na Wołyniu*, PK, 18 lipca 1907, R. 45, nr 29, s. 461–462.

³⁸ Np. *Z Pińska i Kobrynia*, TK, 27 kwietnia 1860, R. 1, nr 4, s. 31.

³⁹ Np. *Z Nowogrodu*, PK, 12 maja 1892, R. 30, nr 19, s. 297; *Korespondencja z Kobylnika*, PK, 25 lutego 1897, R. 35, nr 8, s. 123–124; A.K., *Korespondencja z Pustyni*, PK, 21 października 1897, R. 35, nr 42, s. 666; *Z Moskwy*, PK, 21 lutego 1901, R. 39, nr 8, s. 123; *Z powiatu dziśnieńskiego w guberni wileńskiej*, PK, 15 marca 1906, R. 44, nr 11, s. 158–159; T.M. Kulikowski, *Rossica*, PK, 3 października 1907, R. 45, nr 40, s. 635–636; *Poświęcenie kamienia węgielnego pod kościół w Stwołowiczach*, PK, 3 września 1910, R. 48, nr 36, s. 717.

⁴⁰ Np. S.J., *Korespondencja z Kupiszek (diec. żmudzka)*, PK, 11 października 1900, R. 38, nr 41, s. 652–653; *Z Włodzimierza*, PK, 25 sierpnia 1892, R. 30, nr 34, s. 537–538; *Kore-*

Postulowano również, aby już w seminariach duchownych omawiać problemy związane z budownictwem sakralnym⁴¹.

Trzeba jednak pamiętać, że pozyskiwanie środków na różnorodne inicjatywy nie zawsze przynosiło owoce. Przyczyny tego stanu rzeczy były różne. Brak zainteresowania kwestami wiary⁴², tarcia wewnątrz tzw. syndyków⁴³ czy nieporozumienia związane z podawaniem w prasie nieprecyzyjnych informacji o budowie⁴⁴.

Skala problemów, z jakimi musieli się mierzyć budowniczości obiektów sakralnych w Cesarstwie Rosyjskim jest dość dobrze udokumentowana. Również w prasie katolickiej takich informacji występuje ogromna ilość i choć opisują zjawiska znane z innych źródeł historycznych, to na szczególną uwagę zasługują opisy dramatu poszczególnych wspólnot wiernych, ich pasterzy czy konkretnych osób wymienionych niejednokrotnie z imienia i nazwiska⁴⁵. Źródła prasowe dalekie są od chłodnych danych urzędowych i rejestrują te elementy, które zwykle w tych ostatnich bywają pomijane. Uważny czytelnik może więc nawet w jakimś sensie uczestniczyć w tych wydarzeniach i doświadczyć nastrojów tam wówczas panujących. Będzie miał również możliwość poznania tych, którzy mimo rozlicznych utrudnień nie zrażali się i wieloletnimi staraniami, a często i swego rodzaju sprytem, nie oglądając się przy tym na grożące im konsekwencje, potrafili osiągnąć zamierzony cel⁴⁶. Stąd też poświęcenie kamienia węgielnego pod

spondencja z Kobylnika, PK, 22 lutego 1900, R. 38, nr 8, s. 124; B. Korń, *Korespondencja z Parafianowa*, 10 maja 1900, R. 38, nr 19, s. 302; B. Korń, *Parafianowo*, 24 kwietnia 1902, R. 40, nr 17, s. 269; *Niemonajcie (diec. wileńska)*, PK, 4 września 1902, R. 40, nr 36, s. 572; I. Słyczko, *Z Tambowa*, PK, 4 września 1902, R. 40, nr 36, s. 574.

⁴¹ Np. *Z Hrynkiszek*, PK, 4 maja 1886, R. 24, nr 9, s. 133–134.

⁴² Np. *Kościół w Połtawie*, PK, 12 sierpnia 1886, R. 24, nr 32, s. 506; *Nowy kościół w Ostrogu Wołyńskim*, PK, 27 maja 1897, R. 35, nr 21, s. 328; W. Korotyński, *Kartka z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce rosyjskiej, podług źródeł wiarogodnych skreślił X.Y.Z.*, Kraków 1889, s. 68–73.

⁴³ Np. Pietkiewicz, *Z Dorpatu*, PK, 27 sierpnia 1891, R. 29, nr 35, s. 557–558; J. Baudoin de Courtenay, *Z Dorpatu*, PK, 5 listopada 1891, R. 29, nr 45, s. 717–718; J. Baudoin de Courtenay, *Z Dorpatu*, PK, 12 listopada 1891, R. 29, nr 46, s. 732–734 lub J. Grass, *Kilka uwag w sprawie Syndykatów kościelnych w archidiecezji mohylewskiej*, PK, 20 maja 1909, R. 47, nr 20, s. 309–311; J. Grass, *Kilka uwag w sprawie Syndykatów kościelnych w archidiecezji mohylewskiej*, PK, 27 maja 1909, R. 47, nr 21, s. 330–332; J. Grass, *Kilka uwag w sprawie Syndykatów kościelnych w archidiecezji mohylewskiej*, PK, 3 czerwca 1909, R. 47, nr 22, s. 344–345.

⁴⁴ Np. *Dorpat*, PK, 27 stycznia 1887, R. 25, nr 4, s. 58. Por. *Sprawa odbudowania domu parafialnego wraz z kaplicą w Dorpacie*, PK, 24 lutego 1887, R. 25, nr 8, s. 124–125.

⁴⁵ Np. *Polskie diecezje*, PKoś, listopad 1891, R. 13, s. 811; *Polskie diecezje*, PKoś, czerwiec 1892, R. 14, s. 423; *Sprawa o kościół w Horodyszczu*, PK, 18 listopada 1911, R. 49, nr 46, s. 913–914.

⁴⁶ Ciekawym przykładem może być tutaj ks. Justyn Witkowski, proboszcz w Pskowie, który w 1854 r. rozpoczął budowę nowego kościoła – wg korespondenta bez stosownego zezwo-

budowę kościoła, czy jego poświęcenie stawało się niejednokrotnie możliwością manifestacji swojej wiary⁴⁷, co znajdowało wyraz w wielu doniesieniach z tych wydarzeń⁴⁸.

Jedną z istotnych cech prasy jest swoista dokumentacja przemijających wydarzeń dostrzeganych z węższej perspektywy, najczęściej środowiska parafii lub nawet pojedynczych osób. Daje się to szczególnie dobrze zauważyć w przypadku zamieszczanych wspomnień pośmiertnych o księżach. Ich liczba świadczy o wyjątkowej wadze, jaką przykładano do pamięci o nich. Potwierdza to również różnorodność materiałów prasowych: od obszernych, szczegółowych i rozbudowanych wspomnień, aż do krótkich notatek zawierających zaledwie kilka zdań. Wielość tych informacji pozwala na rekonstrukcję cech, aktywności i predyspozycji, które zdaniem autorów konstituują dobrego księdza jako duszpasterza i człowieka. Ważna była m.in. umiejętność nawiązywania kontaktów z wiernymi⁴⁹, wytrwałość w pracy i niezrażanie się trudnościami⁵⁰, głoszenie kazań⁵¹, wiedza⁵²,

lenia – który został poświęcony już w 1857 r. (*Śp. ks. Justyn Witkowski, kanonik katedry mohylewskiej i kościół w Pskowie*, PK, 20 kwietnia 1876, R. 14, nr 16, s. 249–251). Por. też F. Kochanowski, *Kościół w Pskowie*, PK 11 listopada 1880, R. 18, nr 46, s. 741–742.

⁴⁷ Była ona wyrażana różnymi sposobami: poprzez dodatkowe nauczanie, uroczystą oprawę, a szczególnie zwracano uwagę na uczestnictwo w obrzędach wielu księży, często nawet kilkudziesięciu (np. X.K., *Korespondencja z Brahiłowa na Podolu*, PK, 13 listopada 1879, R. 17, nr 46, s. 754; W.T., *Korespondencja z Poniewie (diec. żmudzka)*, PK, 14 lipca 1898, R. 36, nr 28, s. 444; *Akt poświęcenia kościoła w Pustyni*, PK, 26 października 1899, R. 37, nr 43, s. 682; S. Derski, *Z Krakinowa (diec. żmudzka)*, PK, 4 września 1902, R. 40, nr 36, s. 573; *Poświęcenie kaplicy w Szemetowszczyźnie*, PK, 1 stycznia 1903, R. 41, nr 1, s. 12; F. Lewgowd, *Wieliz*, PK, 30 marca 1905, R. 43, nr 13, s. 192.

⁴⁸ Np. D.B., *Odbudowanie i poświęcenie kościoła w Ostrogu na Wołyniu*, PK, 6 stycznia 1898, R. 36, nr 1, s. 8–10; *Indura*, PK, 22 października 1903, R. 41, nr 43, s. 685; *Z Rosienicy*, PK, 13 grudnia 1906, R. 44, nr 50, s. 781; *Łahiczyn*, PK, 2 lipca 1908, R. 46, nr 27, s. 431; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 25 października 1913, R. 51, nr 43, s. 683.

⁴⁹ Np. K. Niedziałkowski, *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 5 grudnia 1878, R. 16, nr 49, s. 781; *Z Libawy*, PK, 20 listopada 1902, R. 40, nr 47, s. 746.

⁵⁰ Np. A. Baranowski, *Korespondencja z Kowna*, PK, 22 grudnia 1881, R. 19, nr 51, s. 831; E. Gajewski, *O śp. księdzu Józefie Tamulewiczu*, PK, 27 marca 1890, R. 28, nr 13, s. 202; *Ks. Michał Lisiecki*, PK, 2 stycznia 1896, R. 34, nr 1, s. 11; P.P., *Śp. ks. Bronisław Stasiewicz*, PK, 23 lipca 1903, R. 41, nr 30, s. 478; *Śp. ks. Abdon Andrzejkowicz*, PK, 28 kwietnia 1904, R. 42, nr 17, s. 269.

⁵¹ Np. *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Petersburga*, PK, 25 stycznia 1877, R. 15, nr 4, s. 59; *Śp. ks. Mikołaj Wojniłowicz*, PK, 27 września 1888, R. 26, nr 39, s. 622; S. Zawadzki, *Z Łuczaj (diec. wileńska)*, PK, 16 października 1902, R. 40, nr 42, s. 671.

⁵² Np. *Śp. ks. Jakub Szyłyjko*, PK, 3 lutego 1887, R. 25, nr 5, s. 75; *Z Wilna*, PK, 13 września 1888, R. 26, nr 37, s. 585; *Śp. ks. Abdon Andrzejkowicz*, PK, 28 kwietnia 1904, R. 42, nr 17, s. 269.

pobożność⁵³, aktywność społeczna⁵⁴, pracowitość, skromność oraz zwykła ludzka dobroć⁵⁵. Duchowny, posiadający wymienione atrybuty, cieszył się wśród wiernych poważaniem i autorytetem, co dla prowadzenia owocnego duszpasterstwa było niezbędne⁵⁶.

Bywały również przypadki popadania w pewną przesadę w ukazywaniu zasług. Najczęściej autor opisywał niemal katastrofalny stan parafii i dopiero przybycie nowego proboszcza oznaczało nastanie „złotej ery duszpasterstwa”. O ile jednak sytuacja taka mogła wystąpić podczas wakatu w danej parafii, to w innym przypadku stawiało to w wyjątkowo złym świetle poprzednika. Zwrócili na to uwagę dość szybko inni korespondenci⁵⁷. Nie była również dobrze widziana wśród księży „autopromocja”. Można odnotować jeden taki przypadek, gdy przybyły do Owrucza duchowny sam opisał swoje zasługi dla parafii⁵⁸. Bardzo szybko zareagował na to ks. Karol Niedziałkowski, późniejszy biskup łucko-żytomierski stwierdzając, że ów kapłan jest jeszcze za młody by wypisywać sobie taki panegyryk, a liczą się ci, którzy wytrwają, a nie ci, którzy dobrze zaczęli⁵⁹.

Ważnym elementem życia duchownych była celebracja jubileuszy. Jednak liczba tego rodzaju doniesień nie dorównywała wcześniej omawianym wspomnieniom pośmiertnym. Również ich charakter był mniej zróżnicowany, głównie z racji tego, że informowano o obchodach najbardziej znaczących, a więc przede wszystkim 50-lecia kapłaństwa, co w sposób naturalny ograniczało liczbę poten-

⁵³ Np. A. Baranowski, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Kowna*, PK, 5 grudnia 1872, R. 10, nr 49, s. 778; *Korespondencja ze Żmudzi*, PK, 6 maja 1880, R. 18, nr 19, s. 310; A.J., *Korespondencja z okolic naddniestrzańskich*, PK, 17 lutego 1881, R. 19, nr 7, s. 122.

⁵⁴ Np. *Korespondencja z Kurlandii*, PK, 10 kwietnia 1884, R. 22, nr 15, s. 253; *Korespondencja z Łabonar (diec. wieleńska)*, PK, 29 listopada 1900, R. 38, nr 48, s. 765; *Śp. ks. Abdon Andrzejkiewicz*, PK, 28 kwietnia 1904, R. 42, nr 17, s. 269.

⁵⁵ Np. A. Baranowski, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Kowna*, PK, 5 grudnia 1872, R. 10, nr 49, s. 778; J.J.D., *Z Żytomierza*, PK, 27 lutego 1902, R. 40, nr 9, s. 142; *Śp. ks. Józef Wróblewski*, PK, 25 grudnia 1902, R. 40, nr 52, s. 829.

⁵⁶ Np. S. Kurzelewski, *Z Rosienicy*, PK, 22 września 1881, R. 19, nr 38, s. 627; J.J.D., *Z Żytomierza*, PK, 27 lutego 1902, R. 40, nr 9, s. 142; P.P., *Śp. ks. Bronisław Stasiewicz*, PK, 23 lipca 1903, R. 41, nr 30, s. 479. Szerzej na ten temat: R. Stopikowski, *Ideał kapłański na łamach XIX-wiecznej prasy katolickiej*, w: *Gdańsk, Polska, Europa*, red. Z. Kropidłowski, Gdańsk 2001, s. 233–242.

⁵⁷ B.L., *Korespondencja z Owruckiego*, PK, 3 października 1878, R. 16, nr 40, s. 633; A.K., *Korespondencja z dekanatu kowelskiego*, PK, 14 listopada 1878, R. 16, nr 46, s. 730.

⁵⁸ *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego”, z owruckiego*, PK, 16 sierpnia 1877, R. 15, nr 33, s. 521–522.

⁵⁹ K. Niedziałkowski, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego”, z Żytomierza*, PK, 13 września 1877, R. 15, nr 37, s. 586–587.

cialnych jubilatów. Omawiane uroczystości były do siebie dość podobne. Zawsze starano się dodać im splendoru poprzez uczestnictwo większej liczby kapłanów, a niekiedy również biskupa⁶⁰. Centralny punkt uroczystości stanowiła msza św., celebrowana najczęściej przez jubilata, który najczęściej głosił też kazanie⁶¹. Ostatnie obrzędy były rozbudowane i mogły trwać bardzo długo, zwłaszcza w sytuacji, gdy jubilaci błogosławili każdego wiernego z osobna⁶².

Możliwość szerszego manifestowania przywiązania do katolicyzmu stwarzały także mianowania na urzędy biskupie. Wydarzenia te, choć znacznie rzadziej relacjonowane w prasie, miały niejako podwójny charakter: konsekracje, zgodnie z zarządzeniem władz odbywały się w Petersburgu, a ingres w stolicy biskupstwa. Z racji nieustępliwej postawy władz carskich dochodziło do długoletnich wakatów, stąd też nominacje były owocem zakończonych rokowań między Stolicą Apostolską a Rosją, jak np. obsadzenie kilku biskupstw w 1883 r. Informacje te przyjmowano z wyraźną ulgą, a relacje z konsekracji i późniejszych ingresów zdominowały wówczas całkowicie przekaz w „Przeglądzie Katolickim”.

Zwykle przyszłe nominacje poprzedzały wiadomości o toczących się rokowaniach, a w dalszej kolejności pojawiały się informacje o konkretnych decyzjach. Wprawdzie doniesienia prasowe były do siebie podobne, ale nie ograniczono się jedynie do podania faktów i starano się szerzej opisać nominata⁶³. Warto dodać, że źródła z zaboru pruskiego czy austriackiego niekiedy wyrażały krytyczne o nich opinie⁶⁴.

Sprawozdania z uroczystości konsekracji były obszerne i zaczynały się już od powitania na dworcu kolejowym. Szczegółowo opisywano następujące po sobie

⁶⁰ Np. *Korespondencja z Kowna*, PK, 21 kwietnia 1881, R. 19, nr 16, s. 271–272; *Korespondencja z Kowna*, PK, 22 września 1881, R. 19, nr 38, s. 623; *Z dekanatu uszyckiego na Podolu*, PK, 14 maja 1885, R. 23, nr 20, s. 313–314.

⁶¹ Np. *Korespondencja z Kowna*, PK, 21 kwietnia 1881, R. 19, nr 16, s. 271–272; *50-lecie kapłaństwa*, PK, 20 listopada 1884, R. 22, nr 47, s. 768–769.

⁶² Np. J.Ł., *Korespondencja z Żmudzi*, PK, 21 października 1880, R. 18, nr 43, s. 695; A.K., *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Żytomierza*, PK, 26 grudnia 1872, R. 10, nr 52, s. 826; *Korespondencja z Kowna*, PK, 21 kwietnia 1881, R. 19, nr 16, s. 271–272.

⁶³ Np. *Nowi biskupi polscy*, PKoś, 31 maja 1883, R. 4, nr 48, s. 383–384; *Biskup tytularny dionizyjski ks. Ludwik Feliks Zdanowicz*, PK, 15 maja 1890, R. 28, nr 20, s. 307; J.K.M., *Ingres jego ekscelencji biskupa Aleksandra Zwierowicza do katedry wileńskiej*, PK, 23 grudnia 1897, R. 35, nr 51, s. 809–811; *Z Petersburga*, PK, 6 grudnia 1906, R. 44, nr 49, s. 764; *Nowy biskup żmudzki*, PK, 23 maja 1914, R. 52, nr 21, s. 323–325.

⁶⁴ Np. *Kronika diecezjalna i zagraniczna*, PKoś, 13 listopada 1884, R. 6, nr 20, s. 159–160; *X. metropolita Kozłowski*, GK, 7 grudnia 1899, R. 7, nr 49, s. 395–396; *Kronika Kościelna*, GK, 21 grudnia 1899, R. 7, nr 51, s. 417.

obrzędy⁶⁵, zaproszonych gości, przytaczano nawet fragmenty bulli papieskich⁶⁶. Niektórych hierarchów przyjmowano na dworze carskim⁶⁷. Ingresy do katedr relacjonowano podobnie. Rozpoczynały się również poza obrębem kościołów. Szczególnie mocno podkreślano w nich nadzwyczaj uroczysty charakter wydarzenia, liczbę obecnych wiernych oraz ich entuzjazm⁶⁸.

Jednym z kluczowych obszarów dla przyszłości Kościoła katolickiego była możliwość kształcenia kleryków. Jednak w tym przypadku, biorąc pod uwagę niewielkie zróżnicowanie źródeł, można odczuć pewien zawód. Rysuje się tu wyraźny podział na dwa obszary: seminaria duchowne i Akademię Duchowną w Petersburgu. W pierwszym z nich autorzy zwracają uwagę przede wszystkim na kwestie wychowawcze w łonie samego seminarium. Doniesienia pojawiały się niejako cyklicznie na inaugurację⁶⁹, gdzie sporo pisano o programie pracy i na zakończenie roku, kiedy podsumowywano ten okres⁷⁰. Natomiast w przypadku Akademii Duchownej ogniskowano uwagę przede wszystkim na kwestiach naukowych, choć tu również zamieszczano informacje o otwarciu⁷¹ i zamknięciu roku akademickiego⁷². W praktyce uczelnię petersburską traktowano jako zaplecze dla kształcenia kadr

⁶⁵ *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego”*, Petersburg, PK, 31 maja 1883, R. 21, nr 22, s. 349–350; *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Petersburga*, PK, 21 czerwca 1883, R. 21, nr 25, s. 399–400.

⁶⁶ Np. *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Petersburga (6 maja 1883)*, PK, 17 maja 1883, R. 21, nr 20, s. 321–323; *Przyjęcie paliusza przez JE. Arcybiskupa Metropolitę Mohylewskiego*, PK, 11 lipca 1901, R. 39, nr 28, s. 434–439; *Z Petersburga*, PK, 2 czerwca 1904, R. 42, nr 22, s. 348–349.

⁶⁷ Np. *Kronika kościelna krajowa*, PK, 29 maja 1890, R. 28, nr 22, s. 345.

⁶⁸ Np. K. Niedziałkowski, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Żytomierza*, PK, 26 lipca 1883, R. 21, nr 30, s. 485–486; J.K.M., *Ingres jego ekscelencji biskupa Aleksandra Zwierowicza do katedry wileńskiej*, PK, 23 grudnia 1897, R. 35, nr 51, s. 809–811; P. Kamiński, *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 26 lipca 1900, R. 38, nr 30, s. 475–478; *Wilno*, PK, 14 lipca 1904, R. 42, nr 28, s. 446–447.

⁶⁹ Np. por. J.J.D., *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 12 listopada 1899, R. 37, nr 41, s. 651–652; *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 25 października 1900, R. 38, nr 43, s. 686; *Z Kowna*, PK, 21 lutego 1901, R. 39, nr 8, s. 121–122.

⁷⁰ Np. H. Raczkowski, *Korespondencja z Kowna*, PK, 17 stycznia 1884, R. 22, nr 3, s. 43–46; *Z Petersburga*, PK, 8 października 1896, R. 34, nr 41, s. 649; J.J.D., *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 29 września 1898, R. 36, nr 39, s. 616–617; J.J.D., *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 2 lutego 1899, R. 37, nr 5, s. 71

⁷¹ Np. *Z Petersburga*, PK, 6 października 1887, R. 25, nr 40, s. 636–637; *W Akademii Duchownej w Petersburgu*, PK, 27 września 1888, R. 26, nr 39, s. 620; *Otwarcie roku szkolnego w Akademii Rzymsko-Katolickiej w Petersburgu*, PK, 10 października 1889, R. 27, nr 41, s. 648; *Z Akademii Duchownej*, PK, 7 października 1911, R. 49, nr 40, s. 796–797.

⁷² Sprawozdania te publikowano cyklicznie w „Przeglądzie Katolickim” w latach 1885–1902.

w seminariach duchownych w cesarstwie i Królestwie Polskim. Podkreślano, że uczelnia kontynuuje historyczne dzieło wileńskiego kolegium jezuickiego, a opisywane obszernie promocje doktorskie nawiązywały do tradycji średniowiecznych uniwersytetów, co dodatkowo podkreślało te aspiracje⁷³.

W Kościele występowały różnego rodzaju problemy związane z utrzymaniem dyscypliny w szeregach duchowieństwa. O tych kwestiach jednak na łamach prasy informowano zdecydowanie rzadziej. Polityka carska premiowała tych, którzy byli ulegli wobec władzy i starali się uczynić zadość jej oczekiwaniom. Częste deportacje biskupów i długoletnie rządy administratorów w diecezjach sprzyjały rozprężeniu dyscypliny i karierom osób uległych wobec caratu. Ci mogli liczyć na intratne stanowiska, ale dla Kościoła stanowili poważny problem. Jak np. szeroko nagłośniona sprawa administratora diecezji wileńskiej ks. Piotra Żylińskiego, który swoim postępowaniem (posłuszeństwem wobec władz i degeneracją moralną) przyniósł wiele strat dla Kościoła⁷⁴. Kontrastuje z nią postawa biskupa Karola Hryniewieckiego. Rządy w diecezji wileńskiej objął on bezpośrednio po Żylińskim i m.in. poprzez zdecydowaną politykę personalną wobec duchownych typu Żylińskiego, został szybko pozbawiony urzędu i deportowany⁷⁵. Podobny los spotkał wielu duchownych, jak choćby biskupa Edwarda Roppa⁷⁶, a różnorodnych szykan doświadczali księża aktywni i gorliwi, zatroskani o los powierzonych im wiernych.

Jednym z ciekawszych zagadnień przewijających się na łamach prasy katolickiej była kwestia oceny stanu moralnego wiernych. Wśród ogromnej ilości korespondencji często pojawiały się opinie sprzeczne. Wprawdzie rozległa perspektywa czasowa źródeł nie wyklucza zmian wywołanych poprawą świadomości religijnej wiernych w wyniku pracy duchowieństwa, to większość korespondentów podkreślała, że problemy w tym obszarze pojawiały się głównie w parafiach, gdzie nie było księży. Stąd też sprzeczności w zamieszczanych opiniach odnoszą się przede wszystkim do indywidualnych doświadczeń i realiów z jakimi spotkali

⁷³ Np. A.R., *Korespondencja z Petersburga*, PK, 2 lipca 1885, R. 23, nr 27, s. 426–428; *Korespondencja z Petersburga*, PK, 3 lutego 1887, R. 25, nr 5, s. 73–74.

⁷⁴ Np. *Z Wilna*, PK, 9 sierpnia 1883, R. 21, nr 32, s. 517–519; *Kronika diecezjalna i zagraniczna*, PKoś, 30 sierpnia 1883, R. 5, nr 9, s. 71; *Diecezja wileńska*, PKoś, 2 kwietnia 1885, R. 6, nr 40, s. 331–332; *Polskie diecezje*, PKoś, luty 1887, R. 9, s. 158–159; *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1887, R. 9, s. 405–406.

⁷⁵ Np. *Kronika diecezjalna i zagraniczna*, PKoś, 21 sierpnia 1884, R. 6, nr 8, s. 63; *O wysłaniu bpa Hryniewieckiego do Jarostawia*, PK, 26 lutego 1885, R. 23, nr 9, s. 138; *Administrator diecezji wileńskiej*, PK, 10 września 1885, R. 23, nr 37, s. 585–586.

⁷⁶ Np. *J.E. ks. Biskup Ropp*, PK, 31 października 1907, R. 45, nr 44, s. 700–702; *Niemiecka gazeta o usunięciu J.E. Biskupa Roppa*, PK, 7 listopada 1907, R. 45, nr 45, s. 718–719; *Wyjaśnienie J.E. Biskupa Roppa*, PK, 16 lipca 1908, R. 46, nr 29, s. 450.

się korespondencji, np. po objęciu parafii. Wydaje się więc, że autorzy pisali swoje teksty raczej z perspektywy parafii, a być może dekanatu, stąd też nie zawsze były one opiniami miarodajnymi dla ogółu.

Bardzo cenne były korespondencje zawierające przekrojowe informacje na temat całego regionu i panującej tam sytuacji religijnej⁷⁷. Nadsyłano również sprostowania wywołane opublikowanymi wcześniej informacjami⁷⁸.

Nie brakowało też polemik z zamieszczonymi w prasie religijnej i świeckiej opiniami na temat sytuacji religijnej. Zwykle odpowiadali wtedy proboszczowie prostując, ich zdaniem, krzywdzące opinie. Szczególnie widoczne jest to na początku lat osiemdziesiątych XIX w. Warto podkreślić, że korespondenci doceniali religijność Żmudzinów⁷⁹, Łotyszów⁸⁰ czy wiernych z Żytomierszczyzny⁸¹. Gorzej było z Białorusinami⁸². Wśród wad wymieniano m.in. ciemnotę⁸³, pijaństwo⁸⁴ i kradzieże⁸⁵.

⁷⁷ Np. J. Dobkiewicz, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Tyflisu*, PK, 25 maja 1876, R. 14, nr 21, s. 331–332; J. Dobkiewicz, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Kutaisu na Kaukazie*, PK, 24 sierpnia 1876, R. 14, nr 34, s. 537; J. Dobkiewicz, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Achalcyku na Kaukazie*, PK, 12 października 1876, R. 14, nr 41, s. 649–650.

⁷⁸ Autor polemizuje z informacjami zawartymi w wyżej wymienionych obszernych doniesieniach ks. J. Dobkiewicza (por. T. Gębicki, *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Tyflisu*, PK, 12 października 1876, R. 14, nr 41, s. 649–650).

⁷⁹ Np. *Korespondencja ze Żmudzi*, PK, 13 listopada 1879, R. 17, nr 46, s. 753; J. Kociełło, *Rakiszkki*, PK, 16 czerwca 1887, R. 25, nr 24, s. 373; J. Ejdytm, *Z Rawdzian*, PK, 24 kwietnia 1890, R. 28, nr 17, s. 266; *Wieszyni (diec. żmudzka)*, PK, 16 października 1902, R. 40, nr 42, s. 669.

⁸⁰ Np. J. z Bożeńców, *Korespondencja znad brzegów Dźwiny zachodniej*, PK, 29 stycznia 1880, R. 18, nr 5, s. 70. L.H., *Korespondencja z archidiecezji mohylewskiej*, PK, 17 lutego 1881, R. 19, nr 7, s. 119–120; J. z Bożeńców, *Korespondencja znad brzegów Dźwiny zachodniej*, PK, 11 sierpnia 1881, R. 19, nr 32, s. 528.

⁸¹ Np. *Korespondencja ks. Józefa z Zacharyszek*, PRM, 1856, t. 30, s. 194; *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Żytomierza*, PK, 24 lutego 1870, R. 8, nr 8, s. 121; J.J.D., *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 26 maja 1898, R. 36, nr 21, s. 331–332.

⁸² Np. A. Śnieżko, *Słów kilka o niektórych zwyczajach i obyczajach ludu na Podlasiu (gub. grodzieńska)*, PK, 28 marca 1907, R. 45, nr 13, s. 197; *Z Królestwa Polskiego pisze do „Czasu”*, TK, 28 maja 1870, R. 11, nr 21, s. 340.

⁸³ Np. J. z Bożeńców, *Korespondencja znad brzegów Dźwiny zachodniej*, PK, 11 sierpnia 1881, R. 19, nr 32, s. 529; *Z Litwy*, PK, 17 września 1910, R. 48, nr 38, s. 752; X.T.M., *Z diecezji wileńskiej*, PK, 23 sierpnia 1906, R. 44, nr 34, s. 525; *Kronika kościelna*, PK, 5 stycznia 1912, R. 50, nr 1, s. 7.

⁸⁴ Np. *Diecezja wileńska*, TK, 6 lipca 1860, R. 1, nr 14, s. 110–112; *Rosja*, TK, 29 września 1865, R. 6, nr 39, s. 372; *Alkoholizm w Petersburgu*, PK, 17 sierpnia 1912, R. 50, nr 33, s. 524.

⁸⁵ J.F., *Korespondencja z Szawelskiego*, PK, 17 października 1878, R. 16, nr 42, s. 665–666; *Korespondencja z trockiego*, PK, 19 lutego 1885, R. 23, nr 8, s. 121–122; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 3 września 1910, R. 48, nr 36, s. 713–714; *Kronika kościelna*, GK, 4 lipca 1913, R. 21, nr 27, s. 325.

Ocena stanu religijności wśród katolików na dalekim wschodzie Rosji zasadniczo nie odbiegała od diagnoz stawianych w europejskiej części państwa rosyjskiego. Pisano głównie o zagrożeniach, wśród których wymieniano utratę wiary czy tożsamości narodowej, niebezpieczeństwo pijaństwa i rozpusty. Uwagi te dotyczyły szczególnie zesłańców, którzy oderwani od swojego otoczenia i siłą przeniesieni do obcego środowiska szybko ulegali negatywnym wpływom. Jak podkreślano, w mniejszym stopniu odnosiło się to do dobrowolnych przesiedleńców, którzy emigrowali całymi rodzinami. Za najważniejszy problem strukturalny i przynoszący najgorsze skutki uważano brak kościołów. Zaradzić temu mogły w jakiejś mierze stałe wyjazdy duszpasterskie, i ten postulat pojawiał się najczęściej w prasie.

Za bardzo cenne uchodziły korespondencje zawierające przekrojowe informacje o stanie Kościoła, np. w archidiecezji mohylewskiej. Zawierały one dane statystyczne o jego strukturze, liczbie parafii, księży, seminariach, uposażeniu, o kasatach zakonów, pisane tak, aby w miarę możliwości ominąć cenzurę⁸⁶.

Równie ważne były dane statystyczne charakteryzujące liczbę katolików przebywających na terenach dalekiego wschodu Rosji. Choć informacje te podawano głównie za oficjalnymi danymi, uzupełnianymi niekiedy przez ustalenia własne, to zwykle zaopatrywano je w komentarze i spostrzeżenia autorów. Byli to księża, którzy z różnych powodów znaleźli się na tym terenie i prowadząc duszpasterstwo pisali o problemach z jakimi musieli się niejednokrotnie mierzyć. Bez wątpienia zatem ich uwagi o panujących realiach zasługują na uwagę i w wielu wypadkach stają się cennym i rzadkim źródłem dokumentującym dzień powszedni tamtejszych katolików i ich duszpasterzy. Sporo miejsca poświęcono również miastom, które z uwagi na położenie zyskały strategiczne znaczenie w transporcie i niejednokrotnie stanowiły centra deportacyjne dla wielu skazańców, wśród których znajdowali się katolicy. Dane te dostarczały niecienionej wiedzy o ich dalszych losach i możliwościach objęcia ich opieką duszpasterską⁸⁷.

Prowadzenie duszpasterstwa napotykało też na liczne problemy, nie zawsze związane z kondycją moralną wiernych. Jednym z częściej wymienianych utrudnień, również w europejskiej części Rosji, była rozległość parafii⁸⁸. Był to skutek konsekwentnej polityki carskiej polegającej na ich likwidacji bądź łączeniu. Do-

⁸⁶ Np. L.H., *Korespondencja z archidiecezji mohylewskiej*, PK, 10 lutego 1881, R. 19, nr 6, s. 101–102.

⁸⁷ Np. W. G[romadzki], *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Tomska*, PK, 26 lutego 1885, R. 23, nr 9, s. 137; J. Żyskar, *Obrazki z Syberii*, PK, 11 listopada 1911, R. 49, nr 45, s. 884 i n.

⁸⁸ Np. *Z Mohylewa*, PK, 21 lipca 1887, R. 25, nr 29, s. 462; *Z Polesia mozyrskiego*, PK, 8 września 1887, R. 25, nr 36, s. 571; *Z Połocka*, PK, 27 października 1887, R. 25, nr 43, s. 683; *Pol-*

datkowo nakładał się na to znaczny przyrost naturalny, który potęgował istniejące już trudności. Jak zaznaczał jeden z korespondentów, praca w tych warunkach przypominała misje prowadzone wśród Indian⁸⁹. Analogia ta oczywiście bardziej odpowiadała rzeczywistości panującej na dalekim wschodzie Rosji, gdzie przeciętna parafia mogła liczyć kilkadziesiąt tysięcy kilometrów kwadratowych⁹⁰, a prowadzone duszpasterstwo polegało na kilkumiesięcznych wyjazdach latem lub zimą, podczas których pokonywano dystans nawet kilkudziesięciu tysięcy kilometrów⁹¹. Podróże te były wcześniej planowane, ale często dochodziło do ich modyfikacji, gdy duszpasterz dowiadywał się o katolikach przebywających w nieznanych wcześniej koloniach⁹². Poza okresem rozjazdów każdy duchowny prowadził normalne duszpasterstwo w okolicach probostwa, będąc dyspozycyjnym w różnych okoliczności życiowych, jak np. wezwania do chorych czy pogrzeby, przemierzając nierzadko nawet 300 km⁹³. Realia te powodowały, że w wielu wypadkach niewielkie wspólnoty katolików mogły liczyć na obecność księdza raz na kilka lat⁹⁴. Nic zatem dziwnego, że wierni witali duszpasterza bardzo uroczyście, a posługa miała charakter podniosły⁹⁵. Z uwagi na ilość donie-

skie diecezje, PKoś, listopad 1891, R. 13, s. 811; *Polskie diecezje*, PKoś, czerwiec 1892, R. 14, s. 423.

⁸⁹ *Rzut oka na historię porozbiorową diecezji polskich w tak zwanych krajach zabranych a w szczególności na historię i organizację metropolii mohilewskiej*, PKoś, 19 kwietnia 1883, R. 4, nr 42, s. 331–333.

⁹⁰ Np. *Korespondencja z Maryińska (gub. tomska)*, PK, 9 listopada 1899, R. 37, nr 45, s. 716; W. G[romadzki], *Z Tomska*, PK, 15 sierpnia 1889, R. 27, nr 33, s. 519; *Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie spisane przez Ewę Felińską*, t. 3, Wilno 1853, s. 51; *Syberia*, GK, 10 maja 1894, R. 2, nr 19, s. 199; *Rosja*, PKoś, czerwiec 1894, R. 16, s. 292.

⁹¹ Np. *Korespondencja z Czerdynia*, PK, 24 sierpnia 1864, R. 2, nr 34, s. 541; *Z guberni tomskiej*, PK, 30 sierpnia 1888, R. 26, nr 35, s. 557; W. G[romadzki], *Z Tomska*, PK, 15 sierpnia 1889, R. 27, nr 33, s. 519; *Wspomnienia z podróży do Syberii*, s. 51; J. Pranajtis, *Z Turkiestanu*, PK, 11 lutego 1904, R. 42, nr 6, s. 93–94.

⁹² Np. W. G[romadzki], *Polskie diecezje*, PKoś, 21 października 1886, R. 8, nr 17, s. 136; W. G[romadzki], *Korespondencja z Tomska*, PK, 30 września 1886, R. 24, nr 39, s. 617–619; J. Żyskar, *Obrazki z Syberii. Woroncowka, Macza, Nochtujsk, Olechma*, PK, 27 stycznia 1912, R. 50, nr 4, s. 50.

⁹³ Np. W. G[romadzki], *Korespondencja z Omska*, PK, 4 maja 1871, R. 9, nr 18, s. 284.

⁹⁴ Np. *Korespondencja z Czerdynia*, PK, 24 sierpnia 1864, R. 2, nr 34, s. 541; W. G[romadzki], *Korespondencja z Omska*, PK, 4 maja 1871, R. 9, nr 18, s. 284; *Z parafii irkuckiej*, PK, 30 lipca 1896, R. 34, nr 31, s. 489.

⁹⁵ Np. *Korespondencja z Werchoturii*, PK, 18 maja 1865, R. 3, nr 20, s. 315; Z.K., *Z Taszkientu*, PK, 23 stycznia 1896, R. 34, nr 4, s. 60; *Polska*, TK, 10 marca 1865, R. 6, nr 10, s. 87–88; J. Borodzicz, *Z Rybińska*, PK, 28 maja 1908, R. 46, nr 22, s. 351.

sień prasowych można dokładnie odtworzyć takie wizyty wraz z ich porządkiem, zarówno w większych skupiskach, jak i mniejszych koloniach. Reakcje wiernych prawie zawsze były podobne i towarzyszyły im wzruszenia i wspomnienia z odległej ojczyzny.

Z racji braku kościołów w wielu miejscach przyjęto strategię wynajmowania pomieszczeń na potrzeby kultu, przede wszystkim w miastach⁹⁶. Również na dalekim wschodzie Rosji podejmowano wysiłki zmierzające do wybudowania kościoła lub kaplicy⁹⁷. Na łamach prasy promowano postawy aktywne wśród wiernych i zaangażowanie w inicjatywy budowlane⁹⁸.

Obok powyższych tematów od początku lat osiemdziesiątych zaczyna w prasie pojawiać się coraz częściej artykułowany problem braku księży i wymierania zakonów⁹⁹. Wśród ważniejszych działań duszpasterskich w europejskiej części Rosji pisano o odbywających się rekolekcjach¹⁰⁰, celebracji różnych świąt¹⁰¹ oraz pielgrzymkach na Jasną Górę¹⁰². Sporym zainteresowaniem pielgrzymów cie-

⁹⁶ Np. *W Ekaterynodarze (okręg kubański)*, PK, 21 sierpnia 1890, R. 28, nr 34, s. 540; *Z Omska*, PK, 18 stycznia 1894, R. 32, nr 3, s. 45; A. Grzymała, *Z Kostromy*, PK, 16 kwietnia 1896, R. 34, nr 16, s. 250–251; J. Pranajtis, *Taszkient*, PK, 18 grudnia 1902, R. 40, nr 51, s. 814; J. Sabas, *Z Taszkientu*, PK, 30 kwietnia 1903, R. 41, nr 18, s. 286–287; J. Borodzicz, *Z Rybińska*, PK, 11 czerwca 1908, R. 46, nr 24, s. 383.

⁹⁷ Np. *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” znad Kamy d. 13 listopada 1875 R.*, PK, 23 grudnia 1875, R. 13, nr 51, s. 809; *Z Tobolska*, PK, 11 stycznia 1894, R. 32, nr 2, s. 27; A. Grzymała, *Z Kostromy*, PK, 16 kwietnia 1896, R. 34, nr 16, s. 250–251.

⁹⁸ Np. *Z Jekaterynostawia*, PK, 25 kwietnia 1889, R. 27, nr 17, s. 268; *Z Jarostawia*, PK, 19 maja 1892, R. 30, nr 20, s. 317; *Z Baku*, PK, 26 maja 1892, R. 30, nr 21, s. 331–332; *Korespondencja z Razania*, PK, 21 września 1893, R. 31, nr 38, s. 605; *Z Razania*, PK, 28 listopada 1895, R. 33, nr 48, s. 763–765; *Z Kostromy*, PK, 17 września 1896, R. 34, nr 38, s. 602–603; *Z Penzy*, PK, 3 grudnia 1896, R. 34, nr 49, s. 783.

⁹⁹ Np. *Z Mohylewa*, PK, 21 lipca 1887, R. 25, nr 29, s. 462. Por. też *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Pińskiego*, PK, 26 kwietnia 1883, R. 21, nr 17, s. 273; *Polskie diecezje*, PKoś, sierpień 1888, R. 10, s. 642; *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1890, R. 12, s. 361; *Polskie diecezje*, PKoś, marzec 1893, R. 15, s. 204–207.

¹⁰⁰ Np. J.D., *Z Żytomierza*, PK, 14 maja 1903, R. 41, nr 20, s. 316; J.K., *Korespondencja z Wilna*, PK, 17 maja 1900, R. 38, nr 20, s. 317; *Rekolekcje żołnierskie w Wilnie*, PK, 29 marca 1906, R. 44, nr 13, s. 190–191; B. Pawłowicz, *Z Płoskirowa*, PK, 28 maja 1908, R. 46, nr 22, s. 350.

¹⁰¹ Np. *Korespondencja z Wilna 16 lutego 1878*, PK, 7 marca 1878, R. 16, nr 10, s. 152; *Korespondencja z Litwy*, PK, 6 sierpnia 1910, R. 48, nr 32, s. 630–632; B.G., *Żytomierz w październiku. Jubileusz Skargi – seminarium diecezjalne*, PK, 12 października 1912, R. 50, nr 41, s. 650–651; *Kijów w październiku*, PK, 2 listopada 1912, R. 50, nr 44, s. 699–700.

¹⁰² Np. *Korespondencja „Przeglądu Katolickiego” z Petersburga*, PK, 30 marca 1882, R. 20, nr 13, s. 198–199; *Polskie diecezje*, PKoś, maj 1891, R. 13, s. 370; *Diecezjanie mińscy na Jasnej Górze*, PK, 4 sierpnia 1904, R. 42, nr 31, s. 491; *Z Ukrainy*, PK, 15 sierpnia 1907, R. 45, nr 33, s. 526–527.

szyły się także: Latyczów¹⁰³, Berdyczów¹⁰⁴, Brahiłów¹⁰⁵ i oczywiście Ostra Brama w Wilnie¹⁰⁶.

Istotnymi wydarzeniami z punktu widzenia duszpasterskiego były wizytacje biskupów. W wielu regionach cesarstwa odbywały się bardzo rzadko, a wierni nie widzieli swojego biskupa nawet przez 50 lat¹⁰⁷. Główną przeszkodą była niezwykle długa i skomplikowana procedura uzyskiwania zgody od władz carskich. Nic zatem dziwnego, że wizytacje były czymś nadzwyczajnym, co znajdowało wyraz w wyjątkowo rozbudowanych uroczystościach, nie zawsze o charakterze religijnym¹⁰⁸. Wielu wiernych widziało biskupa po raz pierwszy i jak można wnioskować z materiałów, zapewne ostatni. Analiza doniesień prasowych nasuwa wnioski, że zasadniczym celem wizytacji było udzielenie sakramentu bierzmowania. Każde sprawozdanie z wizytacji zawsze zawierało takie informacje, a niekiedy dokładne dane o liczbie bierzmowanych (uzależnionej zwykle od możliwości technicznych). Według relacji, w ciągu godziny biskup mógł wybierzmować do 400 osób. Do sakramentu przyjmowano również i małe dzieci, nawet siedmioletnie. Z uwagi na dużą liczbę wiernych uroczystości odbywały się na cmentarzach, a w przypadku złej pogody w kościołach. Po wybierzmowaniu kilkuset osób biskup robił przerwę, udzielał błogosławieństwa, a następnie rozpoczynał ponownie. Takich przerw w ciągu dnia było trzy lub cztery. Całość trwała do godziny 23. Według sprawozdania, biskup Karol Hryniewiecki w dniach 18 września – 27 października zwizytował 23 kościoły i wybierzmował około 76 tys. wiernych. Przy takim tempie, jak obliczono, do zwizytowania całej diecezji potrzebowałby 10 lat¹⁰⁹. To krótkie zesta-

¹⁰³ Np. *Trzechsetlecie cudownego obrazu w Latyczowie na Podolu*, PK, 26 kwietnia 1906, R. 44, nr 17, s. 253; W. Nejmak, *Z diecezji tucko-żytomierskiej*, PK, 11 października 1906, R. 44, nr 41, s. 637–638; W. Nejmak, *Uroczystości jubileuszowe w Latyczowie*, PK, 18 października 1906, R. 44, nr 42, s. 649–652.

¹⁰⁴ Np. *Korespondencja z Berdyczowa*, PK, 15 września 1898, R. 36, nr 37, s. 585–586; *Korespondencja z Kijowa*, PK, 23 listopada 1912, R. 50, nr 47, s. 744–745.

¹⁰⁵ *Korespondencja z Kijowa*, PK, 23 listopada 1912, R. 50, nr 47, s. 744–745.

¹⁰⁶ Np. *Pierwsza kompania mińska do Wilna, Ostrej Bramy i Kalwarii*, PK, 12 października 1905, R. 43, nr 41, s. 646–647; *Korespondencja z Wilna*, PK, 31 stycznia 1884, R. 22, nr 5, s. 82.

¹⁰⁷ Np. *Z Bazalii na Wołyniu (pow. starokonstantynowski)*, PK, 23 września 1886, R. 24, nr 38, s. 603; *Korespondencja z Lucyna (ad. mohylewska)*, PK, 18 listopada 1897, R. 35, nr 46, s. 732–733; Ks. *Cieplak w diecezji mińskiej*, PK, 20 sierpnia 1910, R. 48, nr 34, s. 678.

¹⁰⁸ Np. *Korespondencja z Żytomierza*, PK, 31 sierpnia 1899, R. 37, nr 35, s. 557–558; *Kronika kościelna*, GK, 25 listopada 1910, R. 18, nr 48, s. 598.

¹⁰⁹ J.K., *Korespondencja z nad Niemna, koweńskiej guberni*, PK, 24 stycznia 1878, R. 16, nr 4, s. 57; *Kronika kościelna krajowa. Wizytacja kościołów w dekanatach: Prużańskim, Kobryńskim, słonimskim i wołkowyskim*, PK, 5 lutego 1885, R. 23, nr 6, s. 88–91; *Kronika*

wienie obrazuje skalę problemów, z jakimi zmagał się Kościół w diecezji wileńskiej. Wizytacja wschodnich obszarów cesarstwa odbyła się tylko raz w 1909 r. i przeprowadził ją biskup pomocniczy mohylewski Jan Cieplak¹¹⁰.

W badaniach nad szkolnictwem prasa może stanowić dość pomocne źródło, choć tematyka ta zaczyna być obecna na nieco szerszą skalę dopiero po ukazie tolerancyjnym w 1905 r. Wtedy też pojawiają się informacje o toczących się dyskusjach w kręgach rządowych, które były uważnie analizowane przez korespondentów. Co ciekawe, koncepcje dotyczące szkolnictwa spotykały się z o wiele lepszym przyjęciem na łamach „Gazety Kościelnej”, która z zainteresowaniem i nadzieją je charakteryzowała¹¹¹. Znacznie chłodniej natomiast były przyjmowane przez „Przegląd Katolicki”¹¹². Szczególnie uważnie śledzono zmiany w stanie prawnym oświaty, gdzie kluczowym zagadnieniem szybko stał się język nauczania religii w szkole. Przypisanie tych uprawnień władzom szkolnym poddano bardzo ostrej krytyce¹¹³. Podejmowane w tej sprawie interwencje Koła Polskiego w Dumie nie przyniosły żadnych rezultatów¹¹⁴. Od 1909 r. zaczynają się pojawiać informacje o procesach sądowych przeciwko osobom aktywnie działającym na rzecz rozwoju szkolnictwa¹¹⁵. Mimo tych narastających utrudnień poprzez prasę popularyzowano różnego rodzaju inicjatywy oświatowe¹¹⁶.

kościelna krajowa. Wizyta kościołów w dekanatach Prużańskim, Kobryńskim, stonimskim i wotkowowskim, PK, 15 stycznia 1885, R. 23, nr 3, s. 39–41.

¹¹⁰ Np. *Wielebnym ks. ks. Proboszczom i Rektorom kościołów kraju Syberyjskiego*, PK, 11 marca 1909, R. 47, nr 10, s. 148–150.

¹¹¹ Np. *Kronika kościelna*, GK, 12 maja 1904, R. 12, nr 20, s. 168; *Kronika kościelna*, GK, 13 lipca 1906, R. 14, nr 28, s. 282.

¹¹² Np. *Wykład religii w guberniach północno-zachodnich*, PK, 28 września 1905, R. 43, nr 39, s. 608–609; *Z Mińszczyzny*, PK, 21 września 1905, R. 43, nr 38, s. 596; *Z Wilna*, PK, 11 października 1906, R. 44, nr 41, s. 637.

¹¹³ Np. Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 19 października 1912, R. 50, nr 42, s. 667; *Rugowanie języka ojczystego z nauki religii*, PK, 4 maja 1912, R. 50, nr 18, s. 284–285; *O naukę religii*, PK, 29 marca 1913, R. 51, nr 13, s. 205; *Kronika kościelna*, GK, 12 września 1913, R. 21, nr 37, s. 446.

¹¹⁴ Np. *O język polski w szkołach*, PK, 13 września 1913, R. 51, nr 37, s. 588–590; *O język wykładu religii*, PK, 22 czerwca 1912, R. 50, nr 25, s. 395; *Korespondencja z Wilna*, PK, 11 stycznia 1913, R. 51, nr 2, s. 27; *O wykład religii*, PK, 26 kwietnia 1913, R. 51, nr 17, s. 268–269; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 17 stycznia 1914, R. 52, nr 3, s. 43; *O wykład religii w języku polskim*, PK, 24 stycznia 1914, R. 52, nr 4, s. 61–62; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 21 marca 1914, R. 52, nr 12, s. 186.

¹¹⁵ Np. L.K., *Mińsk w styczniu*, PK, 29 stycznia 1910, R. 2, nr 5, s. 93–94; *Za nauczanie*, PK, 29 października 1910, R. 48, nr 44, s. 876; *O narodowość polską*, PK, 13 maja 1911, R. 49, nr 19, s. 376; *Katolicy w szkołach cerkiewnych*, PK, 2 listopada 1912, R. 50, nr 44, s. 701.

¹¹⁶ Np. D. Łagowski, *W sprawie założenia szkoły organistów w diecezji łucko-żytomierskiej*, PK, 12 kwietnia 1906, R. 44, nr 15, s. 212–215; X.N., *Tow. „Oświata” w Petersburgu*, PK,

Podobnie w szeroko rozumianej działalności charytatywnej istotnym czynnikiem zachęcającym do podjęcia takich wysiłków były pisma katolickie. Podkreślano, że duchowieństwo powinno inspirować i animować wszelkie inicjatywy, gdyż tylko takie wsparcie gwarantowało im trwałość¹¹⁷. Prasa stanowiła również miejsce, gdzie publikowano sprawozdania o stanie osobowym, finansowym i dalszych planach rozwoju towarzystw dobroczynności¹¹⁸. Obecność inicjatyw charytatywnych w życiu publicznym była wzmacniana również poprzez wydarzenia cykliczne, takie jak: kolonie letnie dla dzieci i młodzieży¹¹⁹, uroczyste poczęstun-

8 lipca 1909, R. 47, nr 27, s. 423–424; L.K., *Mińsk w styczniu*, PK, 29 stycznia 1910, R. 2, nr 5, s. 93–94; Er, *Korespondencja z Wilna*, PK, 5 lutego 1910, R. 2, nr 6, s. 114; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 31 grudnia 1910, R. 48, nr 53, s. 1053–1054; *Z życia katolików w Jamburgu*, PK, 5 sierpnia 1911, R. 49, nr 31, s. 617.

¹¹⁷ *Diecezja żmudzka*, TK, 14 września 1860, R. 1, nr 24, s. 192; *Diecezja wileńska*, TK, 21 września 1860, R. 1, nr 25, s. 199; *Z Mohylewa nad Dnieprem pisze nam ks. Józef z Zacharyszek*, PRM, 1862, seria 2, t. 9, s. 566–567; *Korespondencja z Rygi*, PK, 16 maja 1878, R. 16, nr 20, s. 313–314; *Korespondencja z Rygi*, PK, 25 lipca 1878, R. 16, nr 30, s. 471–472; *Komitet ryskiego rzymsko-katolickiego Towarzystwa Dobroczynności*, PK, 7 czerwca 1888, R. 26, nr 23, s. 365; E.R., *Cytowiany*, PK, 10 sierpnia 1905, R. 43, nr 32, s. 499–500; *Towarzystwo Wzajemnej Pomocy w Petersburgu*, PK, 28 stycznia 1911, R. 49, nr 4, s. 76; W. Korotyński, *Polacy na obczyźnie*, PK, 25 marca 1911, R. 49, nr 12, s. 230; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 7 października 1911, R. 49, nr 40, s. 788; *Z Wilna*, PK, 16 marca 1905, R. 43, nr 11, s. 154; *Przemówienie Wice-prezesa Żytomierskiego Rzymsko-katolickiego Towarzystwa Dobroczynności, ks. Jordana-Dąbrowskiego wygłoszone 28-go października 1905 R. podczas Drugiego Ogólnego Zebrania Członków tegoż Towarzystwa*, PK, 15 lutego 1906, R. 44, nr 7, s. 83; J. Grass, *Z Dźwińska*, PK, 19 listopada 1908, R. 46, nr 47, s. 749; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 8 lutego 1913, R. 49, nr 6, s. 89–90.

¹¹⁸ Np. *Diecezja wileńska*, TK, 20 lipca 1860, R. 1, nr 16, s. 126–127; *Diecezja żmudzka*, TK, 14 września 1860, R. 1, nr 24, s. 192; *Diecezja wileńska*, TK, 21 września 1860, R. 1, nr 25, s. 199; *Kronika kościelna*, PK, 27 kwietnia 1865, R. 3, nr 17, s. 268; *Korespondencja z Wilna*, PK, 7 lutego 1884, R. 22, nr 6, s. 103–104; *Towarzystwo Dobroczynności*, PK, 20 listopada 1884, R. 22, nr 47, s. 769; *Z Rygi*, PK, 25 listopada 1886, R. 24, nr 47, s. 748; Kolski, *Z Grodna*, PK, 2 listopada 1905, R. 43, nr 44, s. 692; *Od kamienieckiego Rzym. Kat. Tow. Dobr.*, PK, 21 marca 1907, R. 45, nr 12, s. 190; J. Grass, *Z Dźwińska*, PK, 19 listopada 1908, R. 46, nr 47, s. 749; Er, *Korespondencja z Wilna*, PK, 5 lutego 1910, R. 2, nr 6, s. 113–115; A.B., *Korespondencja z Petersburga*, PK, 6 sierpnia 1910, R. 48, nr 32, s. 632; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 3 września 1910, R. 48, nr 36, s. 713–714; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 25 lutego 1911, R. 49, nr 8, s. 151–153; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 10 czerwca 1911, R. 49, nr 23, s. 451–452; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 19 sierpnia 1911, R. 49, nr 33, s. 650–652; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 7 października 1911, R. 49, nr 40, s. 788; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 3 lutego 1912, R. 50, nr 5, s. 73–75; *Korespondencja z Kijowa*, PK, 23 listopada 1912, R. 50, nr 47, s. 744–745; *Kronika kościelna*, PK, 10 lipca 1914, R. 52, nr 28, s. 335.

¹¹⁹ Por. *Od Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności w Kijowie*, PK, 16 sierpnia 1906, R. 44, nr 33, s. 504; K. Łazarowicz, *25 lat działalności Towarzystwa Kolonii Letnich w m. Warszawie*, Warszawa 1907.

ki świąteczne dla potrzebujących¹²⁰, wydawanie tanich bądź darmowych posiłków¹²¹, organizowanie kiermaszy na cele dobroczynne¹²². Różnego rodzaju inicjatywy charytatywne były obecne także na obszarze wschodniej Rosji, głównie w większych miastach. Skala tych działań była oczywiście odpowiednio mniejsza¹²³. Warto dodać, że władze carskie, korzystając z różnych pretekstów, nierzadko zamykały stowarzyszenia dobroczynne¹²⁴.

Nieco na uboczu doniesień prasowych o sytuacji Kościoła katolickiego w Cesarstwie Rosyjskim znalazły się informacje o szeroko rozumianych problemach, których podłożem było budzące się wśród wiernych poczucie przynależności narodowej. Pisma katolickie określały je jako przejaw walki o miejsce religii w życiu publicznym. Środowiska litewskie wysuwały m.in. żądania wprowadzenia nabożeństw w językach narodowych. Inspiratorem tych działań miała być liberalna i antypolska inteligencja litewska, wspierana przez władze carskie. W prasie dokonano również analizy zjawiska nacjonalizmu litewskiego¹²⁵ oraz głębszej charakterystyki środowisk – jak to określano – „litwomańskich”¹²⁶. Krytyka, co warto zauważyć, nie ominęła również ludzi Kościoła. Uwagi kierowano pod adresem biskupa żmudzkiego Franciszka Karewicza za wspieranie nacjonalizmu

¹²⁰ Por. Ks. Józef z Zacharyszek, PK, 7 maja 1863, R. 1, nr 18, s. 284; *Archidiecezja mohylewska*, TK, 23 sierpnia 1861, R. 2, nr 34, s. 312; M. Rutkowski, *Słonim*, PK, 11 marca 1904, R. 42, nr 10, s. 157; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 24 maja 1913, R. 51, nr 21, s. 328.

¹²¹ Por. *Katolickie Towarzystwo Dobroczynności w Rydze*, PK, 16 maja 1889, R. 27, nr 20, s. 317; C. Sosnowski, *Z Petersburga*, PK, 14 marca 1901, R. 39, nr 11, s. 171; L.K., *Mińsk w styczniu*, PK, 29 stycznia 1910, R. 2, nr 5, s. 94; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 24 maja 1913, R. 51, nr 21, s. 328.

¹²² Por. Jm., *Korespondencja z Kijowa*, PK, 25 marca 1911, R. 49, nr 12, s. 231–232.

¹²³ Np. W. G[romadzki], *Z Tomsku*, PK, 17 maja 1894, R. 32, nr 20, s. 313–314; *Z Odessy*, PK, 9 maja 1895, R. 33, nr 19, s. 297–298; *Z Odessy*, PK, 27 czerwca 1895, R. 33, nr 26, s. 411; *Z Tomsku*, PK, 5 września 1895, R. 33, nr 36, s. 571; W. Gromadzki, *Kościół katolicki w Tomsku*, PK, 24 października 1901, R. 39, nr 43, s. 685; J. Żyskar, *Korespondencja z Irkucka*, PK, 27 listopada 1909, R. 47, nr 2, s. 764–765.

¹²⁴ Np. *Kronika*, TK, 15 kwietnia 1864, R. 5, nr 16 i 17, s. 173; *Z cesarstwa*, PK, 4 października 1913, R. 51, nr 40, s. 639; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 8 lutego 1913, R. 51, nr 6, s. 89–90; *Historia pewnego stowarzyszenia*, PK, 12 lipca 1913, R. 51, nr 28, s. 445.

¹²⁵ Np. *Litwa*, GK, 9 czerwca 1893, R. 1, nr 19, s. 166; J.St., *Katolicyzm na tle stosunków polsko-litewskich*, PK, 23 kwietnia 1908, R. 46, nr 17, s. 263; *Kwestia litewska w oświeceniu obcej prasy katolickiej*, PK, 22 lutego 1913, R. 51, nr 8, s. 120; Wławicz, *Litwini i kwestia litewska*, GK, 28 lutego 1913, R. 21, nr 9, s. 98.

¹²⁶ Tak określano środowiska wspierające dążenia litewskie. Np. X.Y.Z., *Z diecezji wileńskiej*, GK, 23 maja 1901, R. 9, nr 21, s. 218; *Litwini i kwestia litewska*, GK, 14 marca 1913, R. 21, nr 11, s. 125; *Kronika kościelna*, GK, 11 kwietnia 1913, R. 21, nr 15, s. 174.

litewskiego¹²⁷, kierownictwa seminarium w Kownie¹²⁸ oraz części litewskiego kleru, za prowokowanie gorszących zajęć na tle narodowościowym¹²⁹. Na łamach prasy sygnalizowano również problem nominacji na parafie księży, którzy nie znali języka narodowego swoich wiernych¹³⁰. Kwestie konfliktów na tle narodowościowym postrzegano przede wszystkim z polskiego punktu widzenia i tak też je oceniano. Szczególnie ostro wypowiadano się o księżach litewskich, którzy pod pozorem troski o język wiernych mieli działać – jak to postrzegano – na szkodę Kościoła.

Niewątpliwie w doniesieniach o sytuacji Kościoła katolickiego w Rosji dominowały teksty pisane jednorazowo, niejako okazjonalnie. Bywały również materiały przygotowywane cyklicznie, zwykle dotyczące ważniejszych instytucji, ale były one wyraźnie rzadsze.

Korespondencje dotyczyły najczęściej konkretnych miejsc i opisywały panującą tam rzeczywistość zstaną przez obserwatora. Często nawiązywały do przeszłości tego miejsca i, w zależności od erudycji i umiejętności autora, charakteryzowały dzieje związane przede wszystkim z historią Kościoła katolickiego na tym terenie. Narracji towarzyszyło zwykle przywoływanie wielu nazwisk księży związanych z tym miejscem i tego, co dokonali. Zasadniczy walor tych informacji to przede wszystkim ogrom danych personalnych, głównie księży, istniejących wówczas lub w przeszłości struktur kościelnych, stanu świątyń i substancji materialnej Kościoła, społeczności wiernych, ich pochodzenia, narodowości, kondycji moralnej i obyczajowości.

Jest to więc materiał archiwalny bardzo szczególny, konkretny i przedstawiający szczegóły nad syntezy ogólne. Pozwala także odtworzyć w jakimś wymiarze mentalność ówczesnego duchowieństwa. Wszystko to sprawia, że w analizach sytuacji katolicyzmu pod berłem carskim nie można pominąć źródeł prasowych bogatych w takie dane.

¹²⁷ Np. *Ingres biskupa żmudzkiego i nominacje*, PK, 13 czerwca 1914, R. 52, nr 24, s. 382; *Z życia prasy*, PK, 25 lipca 1914, R. 52, nr 30, s. 475.

¹²⁸ *W seminarium koweńskim*, PK, 21 września 1912, R. 50, nr 38, s. 604–605.

¹²⁹ Np. X.Y.Z., *Z diecezji wileńskiej*, GK, 23 maja 1901, R. 9, nr 21, s. 218; *Sprawa oławska*, PK, 16 lipca 1908, R. 46, nr 29, s. 452; K. Majewski, *Przegląd tygodniowy spraw kościelnych*, PK, 3 czerwca 1909, R. 47, nr 22, s. 350; Vil, *Korespondencja z Wilna*, PK, 4 maja 1912, R. 50, nr 18, s. 280; *Kronika kościelna*, GK, 4 października 1912, R. 20, nr 40, s. 490–491.

¹³⁰ Np. Sylwester, Litwin, *Z trockiego*, PK, 1 listopada 1883, R. 21, nr 44, s. 709; K. Majewski, *Nieco o stosunkach pomiędzy Litwinami a Polakami*, PK, 25 sierpnia 1904, R. 42, nr 34, s. 538–539.

BIBLIOGRAFIA

- Korotyński W., *Kartka z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce rosyjskiej, podług źródeł wiarogodnych skreślił X.Y.Z.*, Kraków 1889.
- Stopikowski R., *Ideał kapłański na łamach XIX-wiecznej prasy katolickiej*, w: *Gdańsk, Polska, Europa*, red. Z. Kropidłowski, Gdańsk 2001.
- Stopikowski R., *Kościół katolicki w cesarstwie rosyjskim w świetle polskiej prasy katolickiej drugiej połowy XIX wieku*, Warszawa 2001.
- Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie spisane przez Ewę Felińską*, t. 3, Wilno 1853.

SUMMARY

The Catholic press as a source for the history of the Catholic Church in the Russian Empire by the example of “The Catholic Review” (1863-1914)

The article describes formal and personal issues related to the content and authorship of texts concerning the Catholic Church in the Russian Empire in the Polish religious press of the second half of the nineteenth century. It also systematizes and generally characterizes the thematic scope of the texts contained therein. The main source is the Catholic press, including the “Religious-Moral Diary”, “The Catholic Review”, “The Church Review” and “The Catholic Weekly”. The subject matter is cross-sectional and covers almost all problems and circumstances of the functioning of the Catholic Church in Russia. Because of the vastness of the sources, only a few examples of the phenomena are provided.

KEYWORDS: church history, Russia, 19th century, history of the press